

*Zbigniew Karaczun***Piotr Swacha****Tomasz Herudziński****

Funkcjonowanie instytucji publicznych w percepcji sadowników z regionu sandomierskiego w okresie pandemii COVID-19

**Opinions of the growers from the Sandomierz Region
on the functioning of public institutions
during the COVID-19 pandemic**

STUDIA I ANALIZY

Słowa kluczowe: pandemia COVID-19, sadownicy, społeczności lokalne, władza, samorząd, instytucje publiczne, wsparcie

Keywords: COVID-19 pandemic, growers, public institutions, local communities, government, self-government, support

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie opinii sadowników z regionu sandomierskiego na temat wpływu pandemii COVID-19 na produkcję sadowniczą, a także określenie ich poczucia sprawstwa (wpływu na sprawy lokalne i ogólnopolskie) oraz przybliżenie oceny wsparcia rolnictwa w Polsce ze strony instytucji publicznych i organizacji pozarządowych. Badanie, które miało charakter ilościowy oraz jakościowy, przeprowadzono w okresie

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6971-275X>, dr hab., prof. SGGW, Katedra Ochrony Środowiska i Dendrologii, Instytut Nauk Ogrodniczych SGGW w Warszawie. E-mail: zbigniew_karaczun@sggw.edu.pl

** ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8178-4457>, dr hab., adiunkt, Katedra Socjologii, Instytut Nauk Socjologicznych i Pedagogiki SGGW w Warszawie. E-mail: piotr_swacha@sggw.edu.pl

*** ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4102-2957>, dr, adiunkt, Katedra Socjologii, Instytut Nauk Socjologicznych i Pedagogiki SGGW w Warszawie. E-mail: tomasz_herudziński@sggw.edu.pl

trzeciej fali pandemii COVID-19. Otrzymane wyniki wskazują, że wpływ pandemii na działalność gospodarczą sadowników nie był znaczący. Tym niemniej producenci owoców oceniają wsparcie polskich instytucji publicznych jako niewystarczające, jednocześnie formułując wobec nich wysokie oczekiwania.

Abstract: *The COVID-19 pandemic has affected every aspect of social life and the economy. The aim of the article is to present the opinion of growers from the Sandomierz region on the impact of the COVID-19 pandemic on fruit production, as well as to determine their sense of agency (impact on local and national matters) and to indicate their point of view about public institutions and non-governmental organizations' support for Polish agriculture. The quantitative and qualitative study was conducted during the third wave of the COVID-19 pandemic. The obtained results indicate that the impact of the pandemic on the fruit growers was not significant. Nevertheless, fruit producers consider the support of public institutions as insufficient, and at the same time formulate high expectations towards them.*

Wprowadzenie

Choć współcześnie stawia się przed rolnictwem wiele różnorodnych celów, zarówno produkcyjnych i społecznych oraz ekologicznych, to podstawową rolą tego sektora jest produkcja płodów rolnych i zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego. Aby móc wypełniać to zadanie produkcja rolna powinna odbywać się w stabilnych warunkach. Dotyczy to zarówno wsparcia instytucjonalnego, jak i przyrodniczych podstaw działalności rolnej. Dlatego tak znaczącym zagrożeniem dla bezpieczeństwa żywnościowego jest pogłębiający się kryzys klimatyczny, którego skutki dotkną wszystkich rolników, wszystkie kierunki produkcji rolnej oraz każdy element łańcucha żywnościowego¹. Ogromne zagrożenie stanowi także częste występowanie kryzysów zbrojnych, w konsekwencji których przecinane są linie dostaw oraz niszczone jest infrastruktura – co bezpośrednio i pośrednio wpływa na dostępność produktów żywnościowych. Działania wojenne mogą w bardzo szeroki sposób wpływać także na możliwość prowadzenia prac rolniczych (zwłaszcza na terenach objętych konfliktem) i dostępność niezbędnej siły roboczej².

¹ Z. Karaczun, J. Kozyra, *Wpływ zmiany klimatu na bezpieczeństwo żywnościowe Polski*, Warszawa 2020.

² R. Arezki, M. Brückner, *Food prices, conflict, and democratic change*, «The University of Adelaide School of Economics Research Paper» 2011, No. 2011-04; T. Brück, M. d'Errico, *Food security and violent conflict: Introduction to the special issue*, «World Development» 2019, No 117, s. 167–171.

Zjawiskiem, które może negatywnie wpływać na produkcję rolną są epidemie. Dane historyczne wskazują, że zawsze towarzyszył im niedostatek płodów rolnych, a nawet głód. Było to przede wszystkim wynikiem załamania się struktur administracyjnych państwa, niszczenia więzi społecznych, a także wysokiej umieralności, która dotykała także rolników i osób zaangażowanych w przetwarzanie oraz produkcję i dystrybucję żywności³. Epidemie mają cechy charakterystyczne dla zdarzenia, które uznajemy za kryzys: są niespodziewane; powodują nadzwyczajne, odmienne od normalnych, warunki funkcjonowania społeczeństwa i gospodarki o trudnych do przewidzenia, negatywnych konsekwencjach oraz niepewności co do sposobów zapobiegania ich wystąpieniu⁴. Naukowcy są zgodni, że pandemia COVID-19 ma wszystkie cechy charakterystyczne dla kryzysu w wielu wymiarach, m.in.: ekonomicznym, społecznym i politycznym⁵.

Działania podjęte przez władze publiczne większości krajów po ogłoszeniu przez WHO pandemii COVID-19 miały wieloaspektowy i szeroki wpływ na produkcję rolną i sytuację rolników. Wprowadzenie zakazów poruszania się ograniczyło możliwość prowadzenia prac polowych oraz możliwość bezpośredniego kontaktu rolników z kontrahentami i dostawcami. Zamknięcie restauracji, hoteli, ale także części sklepów, utrudniało sprzedaż wytwarzanych produktów. Zmniejszył się popyt na wiele towarów uznawanych za luksusowe lub mniej niezbędne dla przetrwania pandemii (np. rośliny ozdobne). W przypadku producentów owoców i warzyw szczególne znaczenie miało ograniczenie możliwości przekraczania granicy przez pracowników sezonowych, niezbędnych dla terminowego zebrania plonów⁶. Badania wykonane w 11 państwach członkowskich Unii Europejskiej wykazały, że COVID-19 dotknął rolników we wszystkich analizowanych państwach. Siła i zakres negatywnego wpływu

³ H. Roubíka, M. Lošťák, C.T. Ketuamaa, P. Procházka, J. Soukupová, J. Hakl, P. Karlíke, M. Hejman, *Current coronavirus crisis and past pandemics – What can happen in post-COVID-19 agriculture?* «Sustainable Production and Consumption» 2022, vol. 30, s. 752–760.

⁴ I.M. Shaluf, F.I. Ahmadun, A.M. Said, *A review of disaster and crisis*, «Disaster Prevention Management» 2003, vol. 12 (1), s. 24–32; C.M. Pearson, J.A. Clair, *Reframing crisis management*, «Academy of Management Review» 1998, vol. 23 (1), s. 59–76.

⁵ E.D. Lioutas, C. Charatsari, *Enhancing the ability of agriculture to cope with major crises or disasters: What the experience of COVID-19 teaches us*, «Agricultural Systems» 2021, vol. 187.

⁶ OECD 2020, *Food supply chains and COVID-19: impacts and policy lessons*, <https://read.oecd-ilibrary.org> (20.01.2022); H. Roubíka, M. Lošťák, C.T. Ketuamaa, P. Procházka, J. Soukupová, J. Hakl, P. Karlíke, M. Hejman, *Current coronavirus crisis...*, s. 752–760.

zależała m.in. od typu prowadzonej działalności rolniczej, umiejętności i gotowości rolników do współpracy, wsparcia jakie uzyskiwali oni od organizacji i instytucji działających w otoczeniu sektora rolnego, jak i od działań podejmowanych przez władze publiczne – zarówno rządowe jak i samorządowe⁷. Odpowiednia i terminowa reakcja władzy publicznej jest istotna nie tylko dla ograniczania strat ponoszonych przez rolników, ale także wpływa na poziom zaufania obywateli do instytucji i przedstawicieli władzy. Jest to o tyle istotne, że poziom zaufania społecznego ma ważny wpływ na ograniczanie negatywnych skutków pandemii COVID-19⁸.

Chociaż w ostatnich dekadach malał zarówno udział rolnictwa w wytwarzaniu PKB (do 2,3% w 2019 roku) i zatrudnieniu (do 14,8% w 2019 roku) to sektor ten ma dla polskiej gospodarki większe znaczenie niż w przypadku większości pozostałych państw członkowskich UE⁹. Polska jest istotnym eksporterem żywności i produktów rolnych, w 2020 roku jego wartość przekroczyła 34 mld euro i przyniosła nadwyżkę w handlu żywnością w wysokości 11,7 mld euro¹⁰. Szczególne znaczenie dla wytworzenia przytoczonej nadwyżki ma sadownictwo. Polska jest największym w Unii Europejskiej producentem i znaczącym eksporterem jabłek i malin (w skali światowej, jeśli chodzi o produkcję wymienionych owoców zajmuje trzecią pozycję), a także porzeczek i agrestu oraz przetworów i produktów wytworzonych na bazie tych owoców. Nasz kraj jest również znaczącym unijnym producentem borówek, truskawek i aronii. W związku z powyższym, przeprowadzenie badania dotyczącego wpływu pandemii COVID-19 na polskie sadownictwo jest poznawczo istotne.

Celem artykułu jest przedstawienie opinii sadowników z regionu sandomierskiego na temat wpływu pandemii COVID-19 na produkcję sadowniczą, a także określenie ich poczucia sprawstwa (wpływu na sprawy lokalne i ogólnopolskie) oraz przybliżenie oceny wsparcia rolnic-

⁷ M.P. Meuwissen et al., *Impact of Covid-19 on farming systems in Europe through the lens of resilience thinking*, «Agricultural Systems» 2021, vol. 191, s. 1–12.

⁸ D. Devine, J. Gaskell, W. Jennings, G. Stoker, *Trust and the Coronavirus Pandemic: What are the Consequences of and for Trust? An Early Review of the Literature*, «Political Studies Review» 2021, vol. 19 (2), s. 274–285; M. Amdaoud, G. Arcuri, N. Levratto, *Healthcare system and social trust in the fight against COVID-19: the case of France*, «European Journal of Public Health» 2021, vol. 31 (4), s. 895–900.

⁹ A. Chudzik, *Znaczenie ekonomiczne rolnictwa w Polsce w latach 2015–2019*, «Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A» 2020, vol. 1–2 (15–16), s. 44–60; A. Mrówczyńska-Kamińska, *Przemiany i znaczenie agrobiznesu w gospodarce narodowej Polski w latach 1995–2006*, Warszawa 2008.

¹⁰ *Rekordowe wpływy z eksportu żywności w 2020 r.*, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Rekordowe-wplywy-z-eksportu-zywnosci-w-2020-r-8059497.html> (27.01.2022).

stwa w Polsce ze strony instytucji publicznych i organizacji pozarządowych. Badanie, które miało charakter ilościowy oraz jakościowy, przeprowadzono w okresie trzeciej fali pandemii w Polsce, na przełomie kwietnia i maja 2021 roku. Artykuł opiera się na części danych pozyskanych przez autorów tekstu w ramach szerszego badania zatytułowanego „Sadownicy z regionu sandomierskiego wobec zmiany klimatu i jej skutków” przeprowadzonego na zlecenie Koalicji Klimatycznej¹¹.

Cel artykułu i metodyka badań

Celami szczegółowymi artykułu jest określenie opinii badanej grupy dotyczącej:

- postrzegania pandemii COVID-19, jej wpływu na produkcję sadowniczą oraz zakresu pomocy udzielonej przez władze samorządowe i centralne w dobie pandemii;
- oceny wsparcia rolnictwa w Polsce ze strony instytucji publicznych i organizacji pozarządowych oraz branżowych;
- poczucia wpływu sadowników na sprawy środowiska lokalnego i państwa.

Badania zostały zrealizowane za pomocą dwóch technik badawczych: ankiety (badanie ilościowe) oraz wywiadów indywidualnych (badanie jakościowe). Próbkę wyłoniono na podstawie doboru celowo-kwotowego, w jej skład w przypadku badania ilościowego weszło 101 sadowników z regionu sandomierskiego zrekrutowanych do badania na podstawie cech społeczno-demograficznych (zachowanie proporcji płci, wieku badanych, wykształcenia) oraz cech gospodarstwa (wielkość, stopień, w którym zasilają budżet domowy)¹². Część ilościową przeprowadzono metodą

¹¹ Z.M. Karaczun, P. Swacha, T. Herudziński, *Sadownicy wobec zmiany klimatu i jej skutków. Raport z badań z regionu sandomierskiego*, Warszawa 2022.

¹² Proporcja kobiet i mężczyzn w próbie była prawie równa (51% do 49%). Największą grupę badanych stanowiły osoby w wieku od 46 do 60 lat (41%); 30% to osoby w wieku 31–45 lat; 16% należało do kategorii 18–30 lat; 61 lat i więcej miało 13% respondentów. 45% członków badanej grupy posiada gospodarstwo do 6 hektarów; 34% wykorzystuje do produkcji od 6 do 10 hektarów; na ponad dziesięciu hektarach uprawy prowadzi 21% badanych. Dla 54% badanych udział dochodu z gospodarstwa sadowniczego w całym budżecie gospodarstwa domowego wynosi od 90 do 100%; dla 25% badanych jest to 75% dochodu; dla 12% jest to około połowy dochodu; jedynie 9% z sadownictwa uzyskuje mniej środków niż połowa ich budżetu. Grupa jest mocno zróżnicowana pod kątem wykształcenia: wyższe posiada – 19%; średnie – 30%; zasadnicze zawodowe – 22%; gimnazjalne – 11%; podstawowe – 9%; nieukończone podstawowe – 9%.

wywiadów bezpośrednich (*face to face*) w oparciu o technikę PAPI (*Paper & Pen Personal Interview*). W ramach badania jakościowego przeprowadzono osiem wywiadów indywidualnych (telefonicznych), których celem było uzyskanie pogłębionych danych na temat analizowanych zjawisk.

Spółeczna percepcja instytucji publicznych – kontekst teoretyczny

Badanie percepcji mieści się w zakresie badań dotyczących świadomości społecznej¹³. Zasadniczo, w poniższym ujęciu dotyczy komponentu poznawczego, a dokładniej wiedzy i oceny¹⁴. Z tego względu istotnym jest rozróżnienie między faktycznym funkcjonowaniem opisywanych instytucji, odnoszącym się do obiektywnego stanu rzeczy, a społeczną jej percepcją, która odnosi się do subiektywnego jej odbioru. Prezentowane wyniki badań własnych odnoszą się do drugiego – świadomościowego, subiektywnego wymiaru analizy. Wymiar ten wydaje się być szczególnie istotny w kontekście poruszanej problematyki. Nie tylko z perspektywy społecznych skutków pandemii COVID-19, co samo w sobie stanowi istotny wymiar analiz odnoszących się do wymiaru świadomościowego¹⁵, ale także z perspektywy funkcjonowania konkretnych grup i społeczności lokalnych. Warto podkreślić, że sama tylko analiza socjologiczna społeczności lokalnych może być prowadzona z uwzględnieniem różnych perspektyw teoretycznych. W tradycyjnym paradygmacie naturalistycznym i podejściu holistycznym społeczności lokalne analizowano „jako laboratoria społeczne, w których jak w soczewce można obserwować szersze przemiany społeczne”¹⁶. Współcześnie społeczności lokalne rozpatrywane są częściej z wykorzystaniem teoretycznych koncepcji rozwoju lokalnego i konkretnych jego dylematów¹⁷, kapitału społecznego¹⁸, par-

¹³ M. Ziółkowski, *Teoria socjologiczna a transformacja społeczeństwa polskiego*, Warszawa 2015.

¹⁴ J. Koralewicz, M. Ziółkowski, *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988–2000*, Warszawa 1990, s. 13.

¹⁵ T. Oleksya, A. Wnuk, D. Maisona, A. Łyś, *Content matters. Different predictors and social consequences of general and government-related conspiracy theories on COVID-19*, «Personality and Individual Differences» 2021, vol. 168.

¹⁶ H. Podedworna, *Przedmowa*, [w:] T. Herudziński, P. Swacha (red.), *Spółeczności lokalne. Konteksty przemian i innowacje*, Warszawa 2018, s. 5.

¹⁷ T. Herudziński, *Zmiany na obszarach wiejskich w Polsce – percepcja, wiedza i zaangażowanie „starych” i „nowych” mieszkańców wsi*, «Rocznik Lubuski» 2020, tom 46, cz. 2, s. 77–88.

¹⁸ I. Falk, S. Kilpatrick, *What is Social Capital? A Study of Interaction in a Rural Community*, «Socjologia Ruralis» 2000, vol. 40, Issue 1, s. 87–110.

tycypacji¹⁹, społeczeństwa obywatelskiego²⁰, *governance* czy samorządu terytorialnego²¹. Poniższy artykuł odnosi się do wymiaru świadomościowego i funkcjonowania konkretnej kategorii pracowników danej społeczności lokalnej. W szczególności dotyczy funkcjonowania i relacji pomiędzy społecznością lokalną a instytucjami i władzą, w tym samorządem terytorialnym. Analizowane tu opinie – wiedza i oceny na temat funkcjonowania instytucji publicznych w sposób szczególny mają związek z lokalnym aspektem wspólnotowym, terytorialnym i samorządowym, ponieważ dotyczą sadowników, czyli pracowników branży, której związek z wymiennymi aspektami jest niemal oczywisty. Dodatkowo, analizując percepcję instytucji publicznych sadowników wybranego regionu Polski w kontekście pandemii, należy mieć na uwadze kontekst wzajemnych relacji wymiaru lokalnego i globalnego²².

Wyniki badań

Postrzeganie COVID-19 jako wyzwania w pracy zawodowej

Pandemia COVID-19 w istotny sposób wpłynęła na pracę zawodową i życie codzienne wielu Polaków²³. Wyniki badania ilościowego wskazują, że sadownicy postrzegają ją jako jedno z trzech głównych wyzwań, których doświadczyli w ostatnich pięciu latach. W percepcji respondentów COVID-19 miał większy wpływ na ich codzienną działalność niż czynniki ekonomiczne (rosnące koszty środków produkcji oraz obniżka cen sprzedawanych produktów), ale wciąż to ekstremalne zdarzenia pogodowe (późne przymrozki oraz susze) są postrzegane przez większą część

¹⁹ R. Boguszewski, T. Herudziński, A. Obidziński, *Wiedza o własnej miejscowości i zaangażowanie w sprawy lokalne oraz ich determinanty na przykładzie społeczności wiejskiej*, «Acta Universitatis Lodzianensis Folia Sociologica» 2021, vol. 77, s. 75–88.

²⁰ P. Martensa, A. Dreherb, N. Gastonc, *Globalisation, the global village and the civil society*, «Futures» 2010, vol. 42, Issue 6, s. 574–582.

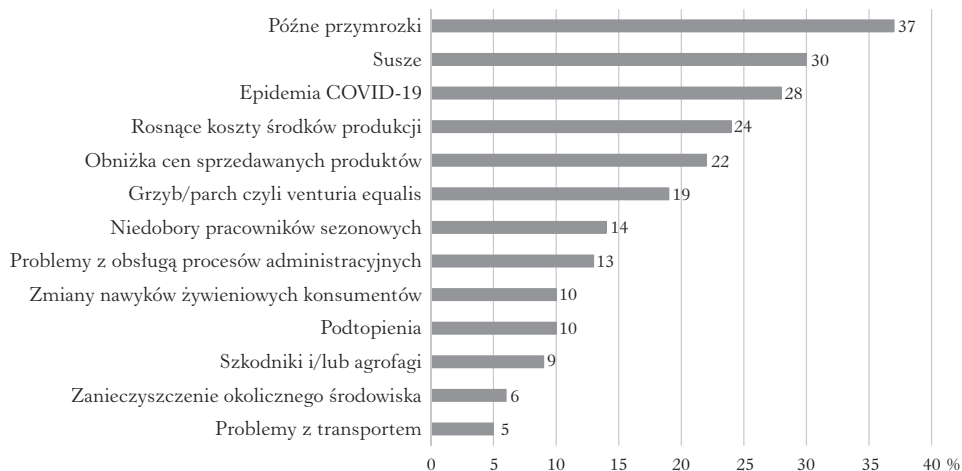
²¹ P. Swacha, J. Wojnicki, *Restitution of Local Government in Poland in the 1990s. Social Perception of Administrative Reforms*, «Acta Universitatis Lodzianensis Folia Sociologica» 2021, vol. 77, s. 5–25.

²² T. Herudziński, *Spoločności lokalne a idea samorządności i samorządu terytorialnego – wprowadzenie*, [w:] T. Herudziński, J. Wojnicki (red.), *Spoločności lokalne – samorządność i inicjatywy oddolne w globalnym świecie*, Warszawa 2019, s. 7–19.

²³ R. Boguszewski, M. Makowska, M. Podkowińska, *A Typology of Poles' Attitudes toward COVID-19 during the First Wave of the Pandemic*, «International Journal of Environmental Research and Public Health» 2021, vol. 18, s. 1–23.

sadowników jako istotniejsze wyzwania. Szczegółowe dane przedstawiono na wykresie 1.

Wykres 1. Największe wyzwania, które miały miejsce od 2017 r. (N = 101)

Źródło: opracowanie własne.

Wywiady indywidualne pozwoliły na uszczegółowienie opinii sadowników na temat pandemii. W swobodnych wypowiedziach respondentów występowały trzy wątki – wpływ pandemii na codzienną pracę w gospodarstwie, zakres odczuwanego wsparcia ze strony państwa oraz ekonomiczne skutki *lockdownu*. W kontekście pierwszego zagadnienia formułowane były opinie świadczące o braku znaczących utrudnień dla właścicieli gospodarstw. Jak zaznaczał jeden z rozmówców: „Z perspektywy zawodowej nie mieliśmy jakichś większych problemów, bo nawet jeśli się rozchodzi o pracę naszą, no to możemy pracować w obrębie naszego adresu, w obrębie naszego gospodarstwa. Nawet ministerstwo rolnictwa wydało taki wykres, że rolnik może być poza swoim gospodarstwem, jeżeli nie będzie się z nimi spotykał i nie wychodził bodajże z ciągnika czy coś takiego było, że może jeździć po innych swoich działkach” [W1]²⁴. W świetle wywiadów indywidualnych pandemia powodowała jednak niedobór pracowników zatrudnianych sezonowo. W tym kontekście respondenci przytaczali obawy pracowników sezonowych związane z możliwością zarażenia COVID-19 [W5] oraz mniejszą liczbę pracowników dorywczych z innych państw [W2].

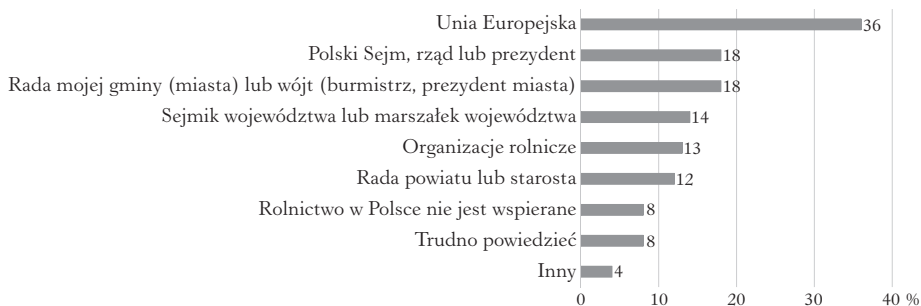
²⁴ Symbolami W oraz numerem oznaczono respondentów, z którymi przeprowadzono wywiady indywidualne.

W zakresie pomocy ze strony państwa z jednej strony wskazywano na brak odrębnych działań dedykowanych sadownikom: *„Państwo pomaga przedsiębiorcom, nam sadownikom nie pomogło nic. Dostaliśmy tylko w ubiegłym roku, 100 chyba czy 200 złotych umorzili nam jedną ratę składki emerytalnej. To wszystko. To była cała pomoc”* [W7]. Równocześnie przytaczano przeciwstawne opinie dotyczące pracy administracji w okresie pandemii. Jeden z rozmówców stwierdzał, że pandemia miała niewielki wpływ na działanie urzędów: *„Jeśli chodzi o COVID, to jak na razie nie było żadnych problemów. Procesy administracyjne czyli mogę tu nawet, nie wiem dopłaty czy takie inne rzeczy, no były drobne opóźnienia ale wszystko praktycznie wychodziło tak samo”* [W3]. Inny respondent podkreślał, że zaburzony był proces rozpatrywania wniosków w sprawie jednego z programów dopłat do instalacji fotowoltaicznych: *„Dostaliśmy w czasie COVID-u, tego najmocniejszego, dostaliśmy 7 dni na uzupełnienie dokumentów, a na jeden dokument w urzędzie skarbowym musiałabym czekać 12 dni na przykład”*, ostatecznie jednak konkludując, że mogło to być to nie tyle wynikiem wprowadzonych ograniczeń, co celowego działania zawężającego krąg ewentualnych beneficjentów [W1].

W świetle wywiadów indywidualnych silnie doświadczanym przez sadowników skutkiem pandemii było ograniczenie dostępu do zagranicznych rynków zbytu oraz zmniejszenie zapotrzebowania na rynku krajowym. Jak zaznaczyło czterech rozmówców – w czasie *lockdownu* po owoce nie przyjeżdżali handlowcy z innych państw [W8; W7; W4; W2]. Ponadto zdaniem sadowników dostrzegalne było ograniczenie konsumpcji owoców, z uwagi na czasowe zamknięcie wielu punktów usługowych: *„bo wiadomo wszystkie restauracje, sklepy częściowo czy tam hotele wszystko pozamykane, niektóre sklepy też były wyłączone przynajmniej częściowo”* [W5]. Mniejszy popyt na owoce wpłynął także na ceny, co postrzegane było jako bezpośrednio odczuwalny przez sadowników skutek pandemii [W5].

Wsparcie dla rolnictwa w Polsce w opinii sadowników

Największa liczba uczestników badania ilościowego wyraziła opinię, że wsparcia polskiemu rolnictwu udziela przede wszystkim Unia Europejska (zdane to podzielało 36% badanych). Dwukrotnie mniej wskazań otrzymały władze centralne oraz samorządowe na poziomie gminy. Spośród organów administracji samorządowej najrzadziej przywoływane były rada powiatu oraz starosta (12%). Szczegółowe dane przedstawiono na wykresie 2.

Wykres 2. Instytucje i organizacje wspierające działalność rolniczą w percepcji sadowników (N = 101)

Źródło: opracowanie własne.

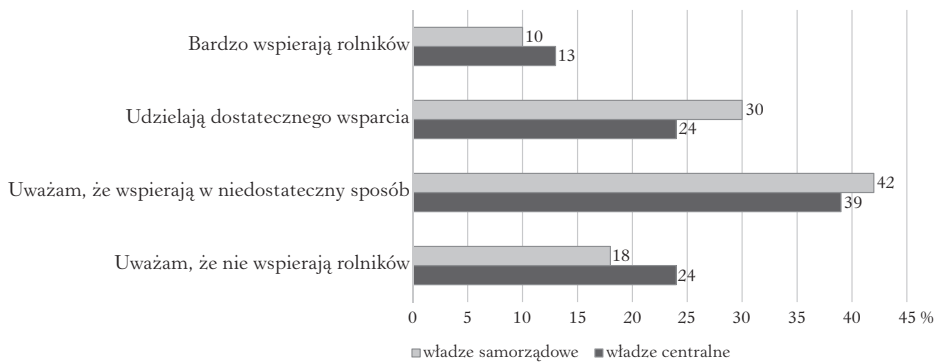
Odwołanie do Unii Europejskiej było również obecne w wywiadach indywidualnych. Jeden z respondentów podkreślał ogromną zmianę jakiej doświadczyła polska wieś po 2004 roku: „Dzięki temu jest park maszynowy zmieniony, mamy nowe sprzęty, piękne budynki na wsi są. To nie jest ta Polska, co 20 lat temu, przed wejściem do Unii, czy 15 lat temu” [W2]. Mimo wypowiedzi wskazujących na pozytywne skutki gospodarcze wynikające z akcesji, wśród respondentów występowały również opinie odnoszące się do sfery politycznej, które można zakwalifikować do kategorii obaw związanych z wpływem integracji europejskiej na suwerenność Polski: „(...) pompują w nas jakieś tam pieniądze, mają wymagania, oczywiście, bo coś za coś, ale czy nam to wyjdzie na dobre w dłuższej perspektywie czasu? (...) Czy my, jako Polska, nie zostaniemy pozbawieni władzy naszej wewnętrznej, bo nad nami będzie ktoś, kto będzie rządził w naszym państwie, kto będzie miał ostatnie słowo do powiedzenia?” [W8].

Wyniki badań ankietowych dotyczących sadowników zdradzają również dystans badanej grupy do organizacji rolniczych. Uczestnicy wywiadów indywidualnych z jednej strony wyrażali chęć działania w tego typu inicjatywach: „jeśli chodzi o organizacje, takie rolnicze, ja jestem oczywiście za, bo osoby które są jakby w tych organizacjach, bardziej znają te potrzeby i sytuację, która jest w tym danym momencie i na przestrzeni lat”. Jednocześnie wskazano na brak oferty organizacyjnej w regionie [W3]. Część respondentów postrzegala organizacje dedykowane rolnictwu jako przede wszystkim polityczne: „dla mnie to jest polityka. Oni robią politykę. Może próbują coś dla nas jako rolników ugrać, ale im się to nie udaje” [W1].

Zakres postrzeganego wsparcia ze strony władz centralnych i samorządowych

Dane zaprezentowane na wykresie 2 można określić mianem „rankingu wsparcia rolnictwa w Polsce” według opinii członków badanej grupy. Uczestników badania ilościowego poproszono również o wyrażenie opinii na temat zakresu doświadczanego wsparcia ze strony władz centralnych i samorządowych, co pozwoliło na uzyskanie pogłębionych danych na temat postrzeganej działalności dwóch przytoczonych rodzajów instytucji. Szczegóły przedstawiono na wykresie 3.

Wykres 3. Postrzegany zakres wsparcia ze strony władz centralnych samorządowych (N = 101)

Źródło: opracowanie własne.

Zarówno w odniesieniu do władz centralnych, jak i samorządowych sadownicy formułują częściej opinie o braku wsparcia, bądź wsparciu niedostatecznym. Uwagę zwraca fakt, że skumulowany procent odpowiedzi dwóch kategorii negatywnie oceniających zaangażowanie władz (brak wsparcia oraz wsparcie niedostateczne) jest wyższy od odsetka osób, które stwierdzają, że doświadczają pomocy „dostatecznej” lub „bardzo” istotnej. W przypadku władz samorządowych wynosi on 60% do 40%, natomiast w odniesieniu do władz centralnych 63% do 37%. Niewielki jest odsetek sadowników przekonanych o „bardzo istotnej” pomocy płynącej od władz różnego szczebla, przy czym władze samorządowe są w tym aspekcie oceniane gorzej.

Możliwe wyjaśnienie deklarowanego przez sadowników poczucia niższego, istotnego wsparcia ze strony władz samorządowych niż centralnych, dają wywiady indywidualne. W tym kontekście wystąpiło zdanie o ograniczonych możliwościach finansowych samorządu: „*No dobrze, ale co władze samorządowe mogą same zrobić? Samorząd ma ograniczony budżet, utrzymuje szkoły, robią drogi i tam jakieś budynki, remizy, nie remizy, drogi i kanalizacje – to co oni mogą więcej zrobić, jak nie mają pieniędzy z budżetu państwa. To jest właśnie kwestia braku środków, takich rzeczy. Co oni mogą więcej zrobić?*” [W2]²⁵. Co interesujące, w trakcie wywiadów indywidualnych formułowano także opinie o braku zrozumienia problemów sadowników przez organy władz lokalnych: „*Nawet wójt nie potrafi zrozumieć, że była kłeska mrozu i żeby nam ulgę od podatku zrobił*” [W4].

W odniesieniu do możliwości większego zaangażowania władz lokalnych w pomoc rolnictwu, część rozmówców przedstawiała pomysły konkretnych działań takich jak zakup „*owoców i warzyw*” w celu zaopatrzenia „*szkół, (...) różnych stołówek*” podlegających samorządowi lokalnemu [W5]. Wsparcie w zakresie zapewnienia rynku zbytu na produkty sadownicze było również postulatem skierowanym w stronę władz centralnych. W tym kontekście wspomniano także o konsekwencjach, które ponoszą sadownicy w związku z relacjami ze wschodnimi sąsiadami Polski. Jak zauważał jeden z respondentów: „*Nikt nie pyta komu to mamy sprzedawać. (...) Z sąsiadami my teraz walczymy. Białoruś, Rosja. Toczymy niepotrzebne walki. (...) To Rosja też, to embargo nas zniszczyło. Dokucza nam bardzo*” [W4].

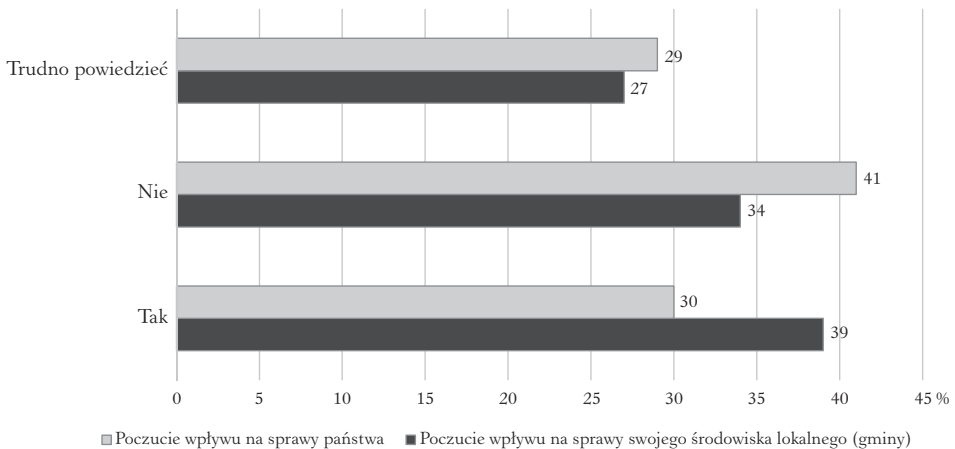
Wywiady indywidualne zdradzały również wystąpienie istotnego zdaniem rozmówców problemu, który może rzutować na ocenę wsparcia rolnictwa przez władze centralne, tj. niepoprawnie działającego systemu dopłat do ubezpieczeń. Wypowiedzi respondentów wskazały na niejasne reguły przyznawania wsparcia do ubezpieczeń i na zbyt małą liczbę środków przeznaczanych przez państwo na ten cel [W1; W2; W3; W4; W5; W7]. Problem ten jest tym większy, że przywołane ubezpieczenia mają na celu zabezpieczenie produkcji sadowniczej przed zjawiskami określanymi przez samych sadowników jako główne wyzwania (patrz wykres 1).

²⁵ Podobne zdanie wyraził inny respondent: „*Znaczy wie Pan, pamiętamy władze samorządowe w 2018 roku było dużo krzyku, że pomożemy. Ale władze samorządowe nie mają narzędzi, aby pomóc rolnikom nagle. Wie Pan co, samorzady akurat tutaj ciężko mi złapać jakiś przykład*” [W6].

Poczucie sprawczości sadowników

Istotne dla podjęcia współpracy między sadownikami, a władzą publiczną jest poczucie sprawczości badanej grupy. W związku z powyższym jednym z elementów badania było również uzyskanie opinii sadowników o ich wpływie na sprawy swojego najbliższego otoczenia oraz państwa. Szczegółowe dane przedstawiono na wykresie 4.

Wykres 4. Poczucie wpływu na sprawy państwa oraz środowiska lokalnego (N = 101)

Źródło: opracowanie własne.

Odsetek respondentów przekonanych o wpływie na sprawy swojej społeczności lokalnej jest większy niż osób deklarujących poczucie sprawstwa na poziomie ogólnopolskim. Ponadto w odniesieniu do środowiska lokalnego liczba osób przekonana o swoim wpływie jest większa od grupy uważającej, że go nie posiadają. Przywołane deklaracje są zgodne z danymi zaczerpniętymi z badań na próbie reprezentatywnej dla ogółu dorosłych mieszkańców Polski. Przeprowadzając porównanie poszczególnych kategorii odpowiedzi, należy podkreślić mniejsze przekonanie sadowników o sprawczości w sprawach lokalnych niż ogółu mieszkańców Polski²⁶. Niemniej jednak, na podstawie badania przeprowadzonego w regionie sandomierskim, można wnioskować o istnieniu pewnego potencjału zaangażowania sadowników do podejmowania wspólnych działań z władzami lokalnymi.

²⁶ Dane z badania ogólnopolskiego wskazują na istnienie przekonania o wpływie na losy „miasta, gminy” na poziomie 58% obywateli; M. Feliksiak (opr.), *Komunikat z badań CBOS nr 27/2020. Poczucie wpływu na sprawy publiczne*, Warszawa 2020, s. 1–3.

Wywiady indywidualne wskazują na istnienie ważnej bariery w postaci postrzegania konsultacji z władzami lokalnymi jako inicjatyw o charakterze „politycznym”, a przez to generujących niechęć sadowników: *„Jestem w grupie sadowniczej, ale politycznie nie. Nie uczestniczę w życiu politycznym”* [W4]. Rozmówcy uczestniczący w konsultacjach formułowali także opinie o niewielkim znaczeniu podejmowanych działań lub ich pozornym charakterze: *„Często jestem na zebraniach jakichś wiejskich, gminnych, jakieś informacyjne odnośnie różnych takich rzeczy (...) jak coś obiecuje się, obiecuje się, obiecuje się, później pomatu czas mija i jedni zapominają, później twierdzą, że nie mają pieniędzy, że trzeba poczekać i tak dalej”* [W8]. Wyrażano również zdanie o braku wiedzy na temat prowadzonych spotkań: *„Jeżeli były, to nie uczestniczyłem w czymś takim”* [W6]; Pomimo tego występowały także głosy określające *„władze samorządowe jako najbliższe”*, a przez to niejako zobligowane do tego, aby *„się interesować, przekazywać dalej, jakie są problemy”* [W8].

Dyskusja i podsumowanie

Otrzymane wyniki wskazują, że ograniczenia wprowadzone w ramach przeciwdziałania pandemii COVID-19 nie były przez badanych sadowników z regionu sandomierskiego postrzegane jako bardzo uciążliwe. W świetle wyników badania ilościowego niemal 30% respondentów uznało pandemię za jedno z najbardziej znaczących wyzwań dla prowadzonej produkcji. Jednak pogłębione dane na ten temat pozyskane w drodze wywiadów indywidualnych wykazały, że powyższy wpływ ograniczył się głównie do trzech kategorii zdarzeń: trudności ze zbytem części płonów, (z uwagi na wprowadzenie *lockdownu* i mniejszym popytem wynikającym z zamknięcia hoteli, restauracji oraz szkół); ograniczeniem możliwości sprzedaży owoców kupcom z innych państw, którzy nie mogli przez pewien czas przyjechać po towar do Polski; oraz mniejszą mobilnością pracowników sezonowych, szczególnie ze wschodu, co spowodowało czasowe zmniejszenie napływu osób do pracy dorywczej. Modyfikacja, w lecie 2020 roku, ograniczeń dotyczących podróżowania umożliwiła pracownikom sezonowym z państw Europy Wschodniej przyjazd do regionów sadowniczych. Prawdopodobnie przyczyniło się to do złagodzenia opinii respondentów na temat negatywnych skutków pandemii na ich gospodarstwie.

Otrzymane wyniki badania przeprowadzonego w regionie Sandomierza są zgodne z rezultatami badań realizowanych w okresie pandemii

w innych regionach Europy. Ich autorzy wskazują na występowanie wśród rolników z 11 państw²⁷ podobnych obaw – do tych które – wyrażali sadownicy z okolic Sandomierza. Ograniczenie możliwości sprzedaży uzyskanych plonów było doświadczeniem uniwersalnym dla producentów rolnych z różnych państw UE. W Europie Środkowej i Wschodniej znaczącym problemem był również mniejszy napływ pracowników sezonowych, przy czym biorący udział w badaniu producent owoców i warzyw z województwa mazowieckiego zwracał uwagę na brak pracowników dorywczych z Ukrainy, natomiast jego niemiecki odpowiednik – z Polski, Rumunii i Bułgarii. Wyniki przywołanej analizy generalnie wskazywały, że pandemia miała mały lub umiarkowany wpływ na producentów rolnych. Wyjątek stanowiło objęte badaniem gospodarstwo rolne z północnej Rumunii, dla którego ograniczenie sprzedaży produktów na rynek lokalny miało duże znaczenie. Wspólnym, wykazywanym przez autorów badania problemem, był brak wsparcia dla małych gospodarstw oraz niski poziom współpracy pomiędzy rolnikami²⁸. Również na podstawie badań przeprowadzony w okolicy Sandomierza można wnioskować o ograniczonej kooperacji sadowników, szczególnie na podstawie niskich ocen działania organizacji pozarządowych.

Brak współpracy oraz słabość administracji publicznej bez wątpienia wpływały na siłę oddziaływania skutków pandemii na producentów rolnych. Doskonale było to widoczne na przykładzie badań przeprowadzonych w państwach afrykańskich oraz azjatyckich (Etiopia, Nigeria, Myanmar), w których przerwanie połączeń rolników z kooperantami i klientami, brak współdziałania oraz niewystarczające wsparcie administracji, przyczyniły się do ponoszenia przez rolników znaczących strat²⁹. Również analizy funkcjonowania chińskich spółdzielni rolnych zajmujących się produkcją warzyw wykazały silny wpływ pandemii na ich sytuację. W świetle przedstawionych danych spadły dochody objętych badaniem kooperatyw, przy

²⁷ Badanie prowadzono w: Bułgarii, Holandii, Francji, Niemczech, Włoszech, Belgii, Polsce, Rumunii, Hiszpanii, Szwecji oraz Anglii; M.P. Meuwissen et al., *Impact of Covid-19 on farming systems in Europe through the lens of resilience thinking...*, s. 6.

²⁸ Tamże, s. 6–7.

²⁹ W.S. de Boef, G. Borman, A. Gupta, A. Subedi, M. Thijssen, A.A. Aga, M. Beko, S. Myint Thein, W. Thein, F. Okelola, O. Olusegun, O. Ojo, C. Agbara, G. Otim, C. Ssemwogerere, B. Ntare, P. Oyee, *Rapid assessments of the impact of COVID-19 on the availability of quality seed to farmers: Advocating immediate practical, remedial and preventative action*, «Agricultural Systems» 2021, vol. 188, s. 1–8.

czym mali producenci ucierpieli bardziej niż duzi³⁰. Otrzymane przez chińskich badaczy wyniki potwierdziły ważną rolę instytucji publicznych. Istotnym elementem mitygującym negatywne, ekonomiczne następstwa pandemii był system ubezpieczeń rolniczych.

Nasilające się skutki zmiany klimatu są w Polsce coraz bardziej widoczne. Przeprowadzone w czerwcu 2021 roku badania wykazały, że 51% Polaków uznaje, że mają one negatywny lub bardzo negatywny wpływ na ich otoczenie³¹. Implikacje omawianego procesu znacząco oddziałują na sytuację rolników powodując m.in. straty w wyniku suszy³², czy narażając ich na działanie gwałtownych zjawisk pogodowych³³. Przywołane anomalie osłabiają stabilność produkcji, a w szerszej skali mogą zagrażać bezpieczeństwu żywnościowemu³⁴. W związku z powyższym dane wskazujące na postrzeganie przez sadowników zmiany klimatu jako większego zagrożenia niż skutki pandemii COVID-19, nie są zaskakujące³⁵. W świetle zrealizowanych badań można stwierdzić, że w obliczu występujących problemów i zagrożeń, sadownicy z Sandomierszczyzny czują się pozbawieni wsparcia instytucji publicznych. Otrzymane wyniki wykazały bowiem, że aż 63% respondentów stwierdziło, że władze centralne – albo wcale (24%) – albo w niedostateczny sposób wspierają rolników (39%). Równie negatywną ocenę sadownicy przedstawili w odniesieniu do wsparcia ze strony samorządu terytorialnego (odpowiednio 18% i 42%). Za interesujące należy uznać, że respondenci przekonani o bardzo dużym wsparciu dla rolnictwa w Polsce, częściej wskazują na tego typu pomoc ze strony władz centralnych (13%) niż samorządo-

³⁰ H. Gu, C. Wang, *Impacts of the COVID-19 pandemic on vegetable production and countermeasures from an agricultural insurance perspective*, «Journal of Integrative Agriculture» 2020, vol. 19 (12), s. 2866–2876.

³¹ Deloitte Polska, 2021: *Obawy o stan środowiska naturalnego i klimatu. Wyniki ogólnopolskiego badania: Indeks Postaw Klimatycznych*, https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/pl/Documents/Reports/pl_raport_Indeks_Postaw_Klimatycznych_w_Polsce_Deloitte_10_2021.pdf (2.02.2022).

³² M. Zieliński, J. Sobierajewska, *Rolnictwo w obliczu suszy a bezpieczeństwo żywnościowe*, Warszawa 2019.

³³ T. Górski, J. Kozyra, A. Doroszewski, *Field crop losses in Poland due to extreme weather conditions: case studies*, [w:] S. Liszewska (red.), *The influence of extreme phenomena on the natural environment and human living conditions*, Łódź 2008, s. 35–49.

³⁴ Z.M. Karaczun, J. Kozyra, *Wpływ zmiany klimatu...*, s. 73–97.

³⁵ Na większy, niż COVID-19, negatywny wpływ skutków zmiany klimatu na produkcję rolną wskazywał także producent owoców i warzyw z województwa mazowieckiego ankietowany w ramach badań europejskich; M.P. Meuwissen et al., *Impact of Covid-19 on farming systems in Europe through the lens of resilience thinking...*, s. 7.

wych (10%). Przywołane dane nie są spójne z opiniami wyrażanymi przez uczestników badań ogólnopolskich, w których na ogół samorząd uzyskuje lepsze notowania niż parlament lub organy władzy wykonawczej. W tym kontekście można przytoczyć badania dotyczące zaufania społecznego, które wskazują, że władze lokalne są obdarzane przez obywateli wysokim zaufaniem (74% wskazań), przy dużo ostrożniejszym podejściu do instytucji Prezydenta (58%), ambiwalentnym stosunku do rządu (46%) oraz niewielkim poziomie zaufania do Sejmu i Senatu (33%)³⁶. Władze samorządowe są również zdecydowanie lepiej oceniane przez Polaków niż władze szczebla centralnego. Według badań CBOS, w 2021 roku samorząd lokalny pozytywnie oceniało 66% badanych, Prezydenta 47%, Senat 31%, a Sejm jedynie 23% respondentów³⁷.

Na deficyt wsparcia publicznego dla sadownictwa na poziomie państwa wskazuje także fakt, że dwukrotnie więcej respondentów uznało, że większe wsparcie rolnicy uzyskują od instytucji Unii Europejskiej niż od instytucji państwowych – zarówno centralnych (rząd, parlament) jak i samorządowych. Przekonanie sadowników o istotnym, pozytywnym wpływie UE na polskie rolnictwo nie jest zaskakujące. Badanie przeprowadzone w 2020 roku na reprezentatywnej próbie ogólnopolskiej wskazuje, że dalsze członkostwo w UE popiera 89% Polaków, a w podziale na grupy społeczno-zawodowe rolnicy plasują się powyżej średniej (z wynikiem na poziomie 91%)³⁸. Co interesujące, w świetle wyników badania przeprowadzonego na próbie reprezentatywnej dla ogółu dorosłych mieszkańców Polski, to właśnie rolnicy stanowią grupę społeczno-zawodową, która w największym stopniu podziela opinię o zbyt dużym ograniczeniu „suwerenność, niezależność Polski” wynikającym z uczestnictwa w integracji europejskiej³⁹. Takie opinie pojawiły się także w wypowiedziach

³⁶ M. Omyła-Rudzka (opr.), *Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej nr 43/2020*, Warszawa 2020, s. 11.

³⁷ M. Feliksiak (opr.), *Komunikat z badań CBOS nr 119/2020. Oceny działalności instytucji publicznych*, Warszawa 2021, s. 1–5.

³⁸ B. Roguska (opr.), *Komunikat z badań CBOS nr 32/2020. Postrzeganie UE i jej instytucji*, Warszawa 2020, s. 12. Polacy są również przekonani, że akcesja do UE korzystnie wpływa na polskie rolnictwo. Powyższą opinię w 2005 roku wyrażało 64% badanych, podczas gdy w ostatnim tego typu pomiarze przeprowadzonym w roku 2019 było to już 77% ogółu dorosłych mieszkańców Polski. Zob. więcej: B. Roguska (opr.), *Komunikat z badań CBOS nr 59/2019. 15 lat członkostwa Polski w Unii Europejskiej*, Warszawa 2019, s. 19.

³⁹ Nadal jednak podzielenie tej opinii charakteryzuje mniejszy odsetek badanych rolników (42%), podczas gdy 53% jest zdania przeciwnego, a 6% uchyla się od udzielenia odpowiedzi. Średnia dla wszystkich kategorii zawodowych wyniosła 35% (zgoda z opinią

respondentów z regionu sandomierskiego formułowanych w trakcie wywiadów indywidualnych. Jednocześnie przekonaniu o deficycie wsparcia dla rolnictwa w Polsce, zarówno w odniesieniu do skutków pandemii, jak i w szerszym horyzoncie czasowym, towarzyszą duże oczekiwania sadowników wobec instytucji publicznych. Producenci owoców z regionu sandomierskiego liczą przede wszystkim na pomoc w zakresie zapewnienia rynku zbytu na swoje produkty, poprawę systemu dopłat do systemu ubezpieczeń (w tym od skutków zmian klimatu) oraz lepszą współpracę z władzami samorządowymi.

Bibliografia

- Amdaoud M., Arcuri G., Levratto N., *Healthcare system and social trust in the fight against COVID-19: the case of France*, «European Journal of Public Health» 2021, vol. 31 (4).
- Arezki R., Brückner M., *Food prices, conflict, and democratic change*, «The University of Adelaide School of Economics Research Paper» 2011, No. 2011-04.
- Boef W.S. de, Borman G., Gupta A., Subedi A., Thijssen M., Aga A.A., Beko M., Myint Thein S., Thein W., Okelola F., Olusegun O., Ojo O., Agbara C., Otim G., Ssemwogerere C., Ntare B., Oyee P., *Rapid assessments of the impact of COVID-19 on the availability of quality seed to farmers: Advocating immediate practical, remedial and preventative action*, «Agricultural Systems» 2021, vol. 188.
- Boguszewski R., Herudziński T., Obidziński A., *Wiedza o własnej miejscowości i zaangażowanie w sprawy lokalne oraz ich determinanty na przykładzie społeczności wiejskiej*, «Acta Universitatis Lodzianensis Folia Sociologica» 2021, vol. 77.
- Boguszewski R., Makowska M., Podkowińska M., *A Typology of Poles' Attitudes toward COVID-19 during the First Wave of the Pandemic*, «International Journal of Environmental Research and Public Health» 2021, vol. 18.
- Brück T., d'Errico M., *Food security and violent conflict: Introduction to the special issue*, «World Development» 2019, vol. 117.
- Chudzik A., *Znaczenie ekonomiczne rolnictwa w Polsce w latach 2015–2019*, «Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A» 2020, vol. 1–2 (15–16).
- Devine D., Gaskell J., Jennings W., Stoker G., *Trust and the Coronavirus Pandemic: What are the Consequences of and for Trust? An Early Review of the Literature*, «Political Studies Review» 2021, vol. 19 (2).
- Falk I., Kilpatrick S., *What is Social Capital? A Study of Interaction in a Rural Community*, «Sociologia Ruralis» 2000, vol. 40, Issue 1.
- Gu H., Wang C., *Impacts of the COVID-19 pandemic on vegetable production and countermeasures from an agricultural insurance perspective*, «Journal of Integrative Agriculture» 2020, vol. 19 (12).
- Górski T., Kozyra J., Doroszewski A., *Field crop losses in Poland due to extreme weather conditions: case studies*, [w:] S. Liszewska (red.), *The influence of extreme phenomena on the natural environment and human living conditions*, Łódź 2008.

o zbytnim ograniczeniu suwerenności), najrzadziej z przywołaną opinią zgadzają się „uczniowie i studenci” (14%). B. Roguska (opr.), *Komunikat z badań CBOS nr 32/2020...*, s. 13.

- Herudziński T., *Zmiany na obszarach wiejskich w Polsce – percepcja, wiedza i zaangażowanie „starych” i „nowych” mieszkańców wsi*, «Rocznik Lubuski» 2020, tom 46, cz. 2.
- Herudziński T., *Spoleczności lokalne a idea samorządności i samorządu terytorialnego – wprowadzenie*, [w:] T. Herudziński, J. Wojnicki (red.), *Spoleczności lokalne – samorządność i inicjatywy oddolne w globalnym świecie*, Warszawa 2019.
- Karaczun Z.M., Kozyra J., *Wpływ zmiany klimatu na bezpieczeństwo żywnościowe Polski*, Warszawa 2020.
- Koralewicz J., Ziółkowski M., *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988–2000*, Warszawa 1990.
- Lioutas E.D., Charatsari C., *Enhancing the ability of agriculture to cope with major crises or disasters: What the experience of COVID-19 teaches us*, «Agricultural Systems» 2021, vol. 187.
- Martensa P., Dreherb A., Gastonc N., *Globalisation, the global village and the civil society*, «Futures» vol. 42, 2010, Issue 6.
- Meuwissen M.P., Feindt P.H., Slijper T., Spiegel A., Finger R., de Mey Y., Paas W., Termeer K.J.A.M., Poortvliet P.M., Peneva M., Urquhart J., Vigani M., Black J.E., Nicholas-Davies P., Maye D., Appel F., Heinrich F., Balmann A., Bijttebier J., Coopmans I., Wauters E., Mathijs E., Hansson H., Lagerkvist C.J., Rommel J., Manevska-Tasevska G., Accatino F., Pineau C., Soriano B., Bardaji I., Severini S., Senni S., Zinnanti C., Gavrilesu C., Bruma I.S., Dobay K.M., Matei D., Tanasa L., Voicilas D.M., Zawalińska K., Gradziuk P., Krupin V., Martikainen A., Herrera H., Reidsma P., *Impact of Covid-19 on farming systems in Europe through the lens of resilience thinking*, «Agricultural Systems» 2021, vol. 191.
- Mrówczyńska-Kamińska A., *Przemiany i znaczenie agrobiznesu w gospodarce narodowej Polski w latach 1995–2006*, Warszawa 2008.
- Oleksya T., Wnuk A., Maisona D., Łyś A., *Content matters. Different predictors and social consequences of general and government-related conspiracy theories on COVID-19*, «Personality and Individual Differences» 2021, vol. 168.
- Pearson C.M., Clair J.A., *Reframing crisis management*, «Academy of Management Review» 1998, vol. 23 (1).
- Podedworan H., *Przedmowa*, [w:] T. Herudziński, P. Swacha (red.), *Spoleczności lokalne. Konteksty przemian i innowacje*, Warszawa 2018.
- Roubíka H., Lošťák M., Ketuamaa C.T., Procházka P., Soukupová J., Hakl J., Karlíke P., Hejzman M., *Current coronavirus crisis and past pandemics – What can happen in post-COVID-19 agriculture?*, «Sustainable Production and Consumption» 2022, vol. 30.
- Shaluf I.M., Ahmadun F.I., Said A.M., *A review of disaster and crisis*, «Disaster Prevention Management» 2003, vol. 12 (1).
- Swacha P., Wojnicki J., *Restitution of Local Government in Poland in the 1990s. Social Perception of Administrative Reforms*, «Acta Universitatis Lodzianensis Folia Sociologica» 2021, vol. 77.
- Zieliński M., Sobierajewska J., *Rolnictwo w obliczu suszy a bezpieczeństwo żywnościowe*, Warszawa 2019.
- Ziółkowski M., *Teoria socjologiczna a transformacja społeczeństwa polskiego*, Warszawa 2015.